

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПЛОЩИНІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ВИКЛИКІВ

Катерина Якуніна

В сучасному світі з його масовізацією, інформатизацією, нігілізмом та ін. тенденціями, все частіше постає питання ідентичності – власної, колективної, групової, релігійної. Цей концепт не новий для соціогуманітарного дискурсу. Ще за часів Античності, перші філософи використовували поняття ідентичності у логіці, співставляючи його з поняттями рівності («=» – equality), тотожності, хибної тотожності, еквіваленції (equivalence – якісної ідентичності). Сьогодні під цим терміном розуміють однаковість, рівнозначність, тотожність¹.

З розвитком соціогуманітарного знання, концепт ідентичності став важливим елементом метанаративів нації, держави, народу, культури, мови, моралі, права та ін.; почали розрізняти індивідуальну, спільну, інституційну, суб- ідентичності. З іншої сторони, ідентичність як процес характеризувалася спрямованістю до індивідуальності людини – ««identity» розумілася як персональна експресія індивідуальних особливостей чи групової приналежності: І (Я) – Self (самість)»². Різновекторність означення поняття

---

¹ Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. К., 1975. С. 269

² Філософія: терміни, поняття. Навчальний енциклопедичний

спробували врегулювати у аналітичній філософії: «нема сутності без тотожності (no entity without identity – Куайн) та нема тотожності без сутності (no identity without entity – Девідсон)»³. Таким чином, ідентичність починають розуміти як самість («idem» – ідентичність із самим собою) та тотожність («ipse» – ідентичність як «те ж саме», аналогічність)⁴.

Паралельно з розгортанням дискусії щодо визначення сутності поняття ідентичності, формується традиція підміни понять – ідентифікація (identicus) замість ідентичність (identicus). Така плутанина термінів зумовлена прагненням авторів вирішити стилістично правильний еквівалент поняттю ідентичність, разом з тим, подібна ситуація призводить до втрати значення і смислу. Адже ідентифікація, хоч і тлумачиться як ототожнення, прирівнювання, уподібнення⁵, є насамперед «процесом (курсив мій) звірення об'єкту з уже сформованим образом (identification, authentication)»⁶, натомість як ідентичність є *статичним феноменом, результатом*.

В науковий обіг термін «ідентичність» був введений у II пол. XX ст. представниками психологічної та соціологічної традицій (це і Е. Еріксон, Е. Дюркгейм, Е. Сміт, З. Фрейд та багато інших). Сьогодні існує безліч окремих напрямів та підходів до її визначення, хоча традиційно залишається поділ на психологічне чи соціологічне спрямування дослідження, що зумовлене орієнтацією на індивідуальну чи колективну ідентичність (див. Табл. 1). Адже за допомогою цього понят-

---

словник / ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Новий Світ-2000, 2020. С. 159

³ Єгупов М.В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства: дис. ...канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Київ, 2015. С. 13

⁴ Рикёр П. Герменевтика. Етика. Політика. Московские лекции и интервью. М.: Медиум, 1995. С. 20

⁵ Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. К., 1975. С. 269

⁶ Філософія: терміни, поняття. Навчальний енциклопедичний словник / ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Новий Світ-2000, 2020. С. 160-161

тя можна пояснити «зміни співвідношення суспільного та особистого, біологічного та соціального, індивідуального та суспільного, нетипового та стандартного, «інакшості» та од-
номанітності, глобального та локального»⁷.

Таблиця 1

Концепції та підходи до визначення ідентичності⁸

Підходи, концепції ідентичності; персоналії; теорії	Сутність концепту «ідентичності», особливість розуміння
Психологічні теорії	
Психоаналітичний підхід (А. Адлер, Ж. Лакан, З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Хорні, К. Г. Юнг)	Ідентичність постає сукупністю несвідомих і усвідомлених психологічних механізмів індивіда, що визначають притаманний йому спосіб пристосування до реальності. Механізмом набуття ідентичності вважається ідентифікація себе зі «значущими Іншими», а також із самим собою в різні періоди становлення особистості.
Ерік Еріксон	Ввів в науковий обіг терміни «криза ідентичність» та «его-ідентичність» (ego-identity) для відображення трансформації особи, її дорослішання, адже зріла ідентичність – необхідна умова до успішного розвитку.

⁷ Єгупов М.В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства: дис. ...канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Київ, 2015. С. 18-19

⁸ Greil A., Davidman L. Religion and identity [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.researchgate.net/publication/292826150> [01.11.2021]; Єгупов М.В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства: дис. ...канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Київ, 2015. С. 14-21.

Концепція персональної ідентичності	Концепт «соціального себе» – це поняття особистої однорідної або особистої ідентичності. Ця теорія орієнтує на ідею постійності ідентичності, яка все ж може змінюватись.
Статусний підхід (Дж. Марсія)	Визначив ідентичність як его-внутрішню структуру, що самостворюється, динамічну організацію потреб, здатностей, переконань й індивідуальної історії.
У. Джеймс	Вперше розмежував поняття ідентичності та характеру. Вважав, що відчуття тотожності й екзистенційної цілісності є переживанням ідентичності, а не характером.
Ціннісно-вольовий підхід (А. Ватерман)	Ідентичність пов'язана з наявністю в людини чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань (елементи ідентичності), яких людина потребує в житті.
Екзистенційно-гуманістичний підхід (Д. Б'юдженталь, А. Міндел, Е. Міндел, К. Ясперс)	Пошук і утвердження суб'єктивності людини, як її ідентичності.
Когнітивний підхід (Г. Брейквел, Дж. Тернер, Г. Теджфел)	Ідентичність розглядається як феномен індивідуальної та надіндивідуальної свідомості, що представляє результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення індивідом своєї групової приналежності і результат самосвідомості спільноти, що характеризує її як колективну цілісність.
Біхевіористський підхід (Е. Гофман, Р. Фогельсон)	Усвідомлення власного Я суб'єкта розвивається через розуміння того, як його уявляють і оцінюють інші люди.
Гордон Олпорт	Запропонував розділяти «власну» релігійну ідентичність та «сторонню» релігійну ідентичність.

Соціологічні теорії	
Соціальна теорія ідентичності	<p>У соціології розвиток проблематики ідентичності пов'язаний з поняттями «роль», «соціалізація», «референтна група». Формалізуються поняття ідентичності та соціального через концепт соціальної ролі. Для представників цієї теорії, ідентичність – центральне поняття, що пов'язує соціальне в індивіді та індивідуальну поведінку; тому передбачення поведінки вимагає аналізу взаємовідношення між однорідною і соціальною структурою. Більше того, кожен індивід виконує безліч особистісних ролей, і аналогічно, безліч ідентифікаційних ролей для Іншого.</p> <p>Теорія ідентичності фокусується на «Я», а соціальна теорія ідентичності – на «Ми».</p> <p>Соціальна теорія ідентичності робить наголос на важливості для самоідентифікації членства в соціальних категоріях. У соціальній теорії ідентичності, членство в соціальній групі стає критичною основою для поведінки і саморегуляції через процеси знеособлення і верифікації себе. Первинний акцент зорієнтований на таких категоріях як етнічна приналежність, рід. Менша увага надана релігійній ідентичності.</p> <p>Підхід до розуміння ідентичності як ототожнення з соціальною категорією піднімає питання того, чому певні соціальні категорії так часто ототожнюються з колективом</p>
Символічна теорія	<p>Ідентичність як ковкий і безперервний процес, що з'являється поза активною діяльністю через переймання ролі іншого («social self», «looking glass self»). Самість – це відображення чекань інших. Символічність взаємодії сприймається як повторюваний процес: «Ме» – відображення чекань і думок інших (суб'єктивний аспект), «І» – творче безпосереднє Я.</p>

Уільям Джеймс, Ервін Гоффман, Пітер Бергер, Чарльз Хортон Кулі, Джордж Херберт Мід	Ідентичність розуміється як синонім або аспект поняття «себе» (self), хто я є як соціальний індивід, динамічний продукт взаємодії з іншими («соціальної інтеракції»).
Наративна теорія	Дає відповіді на наступні питання: чи можлива «багаторазова» ідентичність у цілочисельного індивідуума? Які ролі найбільше впливають на формування ідентичності людини? Як особистість може відчувати себе цілісною, якщо ідентичність завжди змінюється?
Ганс Мол	Вивчав сутність процесу сакралізації ідентичності.
Ю. Бромлей, С. Хантінгтон	Досліджували проблематику цивілізаційної, національної та етнічної ідентичності.
Г. Кнабе	Виявив роль традицій у формуванні ідентичності.
Ю. Габермас, Ж. Бодрійяр, М. Кастельс, Дж. Ваттімо, Е. Тоффлер	Виділили комунікативні аспекти ідентифікації.
Інтерпретативна теорія (Х. Арендт, П. Рікер)	Обґрунтовувалася ідентичність як єдність і цілісність досвіду «Я» у спосіб наративу, розповіді особистості про себе.
Дихотомія індивідуальної та колективної ідентичностей	Індивідуальна та соціальна ідентичність – це два полюси єдиного біполярного континууму, вибір форми поведінки в якому здійснюється залежно від того, яка саме ідентичність актуалізується (Г. Теджфел). Ідентичність має соціальне походження, а індивідуальна ідентичність – вторинна по відношенню до соціальної (Г. Брейкуел).

І якщо представники соціологічного підходу (Е. Дюркгейм, М. Вебер) звертали увагу на вплив колективу, історичної пам'яті, традиції, культурних архетипів на формування ідентифікаційних маркерів людини, то психоаналітики, починаючи від З. Фрейда, А. Фрейд, У. Джеймса, у своїх роботах акцентували увагу «Я-сутності», переломних моментах формування самості, тожсамості, важливості її утвердження для індивіда. Більше того, сучасні дослідники, зійшлися на думці, що як індивідуальне, так і соціальне «релігійне Я» є центральним для людей, які їх підтримують. Автентичне релігійне вираження не може бути обмежене внутрішньо-індивідуальною орієнтацією, але має також включати важливість для особистості соціальних та реляційних аспектів релігійної ідентичності⁹.

Ці два підходи відповідали фактично за переосмислення природи релігійної ідентичності – психологічної чи соціальної. Психологічні чинники – відчуття вітальності, екзистенційні переживання страху, трепету, – формують «внутрішній каркас» тожсамоті, тоді як соціальні – середовище, виховання, відносини, що склалися упродовж життя, – формують зовнішній об'єктивний світ, який стає «критеріальною межею» в процесі самоідентифікації. Таким чином, за влучною заувагою І. Папаяні, «релігійна ідентичність виводиться з дихотомії між простором священного й світського, по відношенню до яких людина дотримується різних способів поведінки. Причому релігійна ідентичність формується не як акт відношення людини до священного, а навпаки, як факт відношення людини до речей, які вона сама вважає священними»¹⁰.

Грунтовне переосмислення поняття «ідентичність» у своїх роботах запропонував Е. Еріксон, і хоча у «Ідентичність:

---

⁹ Brambilla M., Manzi C., Regalia C., Becker M., Vignoles V.L. Is religious identity a social identity? Self categorization of religious self in six countries // *Psicologia sociale*. 2016. № 2. P. 195.

¹⁰ Папаяні І.В. Проблема концептуалізації релігійної ідентичності // *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 1. С. 88.

юність та криза»¹¹ сам зазначає багаторічну традицію використання цього терміну психоаналітиками, вважає за необхідне здійснити його специфікацію. Адже, використовуючи поняття «ідентичність», науковець прагне показати «засвоєний образ, що особово приймається, утверджується у всьому багатстві стосунків до навколишнього світу; відчуття адекватності і стабільного володіння особою власним «Я» незалежно від змін «Я» і ситуації; здібність особи до повноцінного вирішення завдань, що виникають перед нею на кожному етапі її розвитку»¹². Для Е. Еріксона, ідентичність насамперед показник, показник зрілості особи, шляхом послідовних «Я-синтезів» і перекристалізації особистості, розпочинаючи з дитинства. Протягом цього періоду людина проходить декілька етапів і криз в самоідентифікації, і один з таких етапів пов'язаний з релігією (*як соціальним інститутом*).

Найбільшим «багатством» релігії є, на думку вченого, здатність формувати корпус віри/довіри. «Довіра перетворюється на здатність вірити – вітальну потребу, для якої людина повинна знайти певне інституційне підтвердження»¹³. Адже релігійна практика несе в собі компонент влади, що стимулює процес інфальтизації: від індивідуальної довіри до загальної віри, або ж від індивідуальної недовіри до всезагального гріха. На думку Е. Еріксона, віра дає людині ту необхідну «вітальну силу», яка сприяє у досягненні головних бажань, «не дивлячись на анархічні позиви, що виникають час від часу, і напади залежності»¹⁴.

Еріксон визнає також, що релігія, швидше за все, відіграє важливу роль у формуванні ідентичності молоді. Зокрема, він зазначає, що релігія тісно пов'язана з істотною частиною соціально-історичної матриці, яка забезпечує необхід-

---

¹¹ Еріксон Э. Идентичность: юность и кризис / Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.

¹² Там само. С. 12.

¹³ Там само, С. 115.

¹⁴ Там само, С. 116.

ну платформу для формування ідентичності. Крім того, він стверджує, що релігія є і залишається найдавнішим і довготривалим інститутом, який створює сприятливе середовище для розвитку вірності, прихильності до ідеології, що виникає при успішному завершенні психологічної кризи, пов'язаної з формуванням ідентичності. Прозорливість Еріксона свідчить про те, що релігія забезпечує як трансцендентну точку зору, яка допомагає формувати моральні переконання, так і поведінковий спосіб дії, заснований на ідеологічній платформі. Крім того, релігійні норми також відіграють важливу роль у переході релігійних вірувань до спільноти віруючих. Це означає, що релігійні переконання, цінності та мораль допомагають молоді краще розуміти світ і своє унікальне місце в ньому. Імовірно, що ідеології, створені релігією, допомагають поглибити розуміння подій і переживань, а також асоціювати значення цих подій або/або досвіду. Релігія, швидше за все, відіграє значну роль у формуванні ідентичності в культурі, де молодь стикається з постійно змінюваним соціальним і політичним середовищем. По суті, трансцендентний сенс, отриманий від релігійної приналежності, важливий для розвитку ідентичності молоді та її добробуту. За відсутності точки зору, доступної через релігійні переконання, світогляд, який він надає, і його роль у формуванні та керівництві поведінки, безліч варіантів вибору та варіантів, доступних сучасній молоді, з більшою ймовірністю породить відчай, безнадійність і розгубленість. Релігія потенційно може дати остаточні відповіді та точки зору щодо невловимих питань життя, які можуть бути більш інтригуючими та доречними для молоді.

В своїй праці «Молодий Лютер», Е. Еріксон звертається до релігії як до «ідеологічного джерела, до якого прагнуть в процесі самоідентифікації»¹⁵. В контексті переосмислення

---

¹⁵ Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоналитическое историческое исследование. М.: Медиум, 1996. С. 47.

ролі релігії в тожсамості, дослідник утверджується в думці про екзистенційність ідентичності сформованої в певній релігійній системі. Він навіть конкретизує приклади: юдейська ідентичність, грецька ідентичність, ідентичність дружини пастора. Звернення до релігії пояснюється прагненням знайти шлях подолання «кризи ідентичності». Перша криза – це пошук межі між базовою довірою та недовірою, що долається материнським піклуванням; друга криза – формування сили волі та свавілля індивіда, відчуття провини, сумніву чи автономії; третя криза – «ініціатива проти вини»¹⁶ За таких умов, на противагу системі права, яка, утверджуючи обов'язки та привілеї, обмеження і свободи, намагається сформувавши умовну автономію людини, «організована релігія цементує віру, яка підтримує майбутні покоління»¹⁷. Це свідчить про те, що досягнення ідентичності тісно пов'язане з інтеріоризацією релігійної прихильності.

Соціолог Е. Дюркгейм переосмислював релігію як вираження глибокого почуття єдності. Саме тому, етнічність в соціорелігієзнавчих дослідженнях сприймалась як один із каналів формування ідентичності, особливо через призму релігії. Представники соціологічного підходу до вивчення ідентичності, розглядали релігію як похідне від соціальних обставин, які створюють сприятливе середовище для мимовільного прийняття способу життя. Такі процеси можна простежити за тим, як люди виявляють своє почуття єдності та приналежності, членства в групі через участь у ритуалах, церемоніях, системах вірувань або орієнтації та поведінці щодо символів та об'єктів, які сприймаються як священні й до яких ставляться з почуттям благоговіння та подиву. Цей процес описував ще Е. Дюркгейм, досліджуючи спосіб життя абори-

---

¹⁶ Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. М.: Медиум, 1996, С. 459.

¹⁷ Там само. С. 459.

генів центральної Австралії¹⁸. Проте наскільки експлікаційна ця модель для сучасного суспільства, для сучасних релігійних систем. Адже сучасне суспільство не характеризується ні однорідністю, ні єдністю. Проте, як зазначають сучасні дослідники звертають увагу на те, що «церква може бути проявом глибоко вкорінених первинних прихильностей, особливо в ситуаціях, коли ці зв'язки мають елементи внутрішньо групових зв'язків»¹⁹.

Інше питання, як стало традиційним для соціологів, дослідників питання ідентичності – чи існує кореляція між релігією та етнічною приналежністю, як ця кореляція впливає на тожсамість особи; ця кореляція зберігається, чи сприймається етнічна приналежність суб'єктивно чи об'єктивно, чи навіть коли етнічність фіксується за допомогою ознак акультурації чи асиміляції індивіда в групу. На сьогодні, існує достатньо досліджень, які стверджують про наявність різного рівня релігійної ідентичності в спільноетнічних групах, проте на певному етапі формування ідентичностей кореляція зберігається: в деяких випадках релігія прирівнюється до етнічної приналежності, але це не стосується всіх етнічних груп. Дослідники також звертають увагу і на зворотній процес – відсутність релігії означає високу ймовірність того, що етнічна група не існуватиме²⁰. У деяких випадках релігія відіграє важливу основоположну роль у формуванні етнічної приналежності; але її фундаментальний вплив розбавляється іншими важливими основоположними факторами, такими як: унікальне походження території і, можливо, відмінна мова.

---

¹⁸ Детальніше: Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии. Москва: Элементарные формы, 2018. 808 с.

¹⁹ Harrison S. Religion and Identity // Oppong American International Journal of Contemporary Research. 2013. Vol. 3 No. 6. P. 13.

²⁰ Там само. P. 14.

В інших випадках відносини між етнічністю та релігією є реальними, але релігія відіграє незначну роль у процесі формування етнічної ідентичності. Таким чином, кореляція між релігією та етнічною приналежністю залежить від міцності стосунків, різного ступеня зв'язків між двома компонентами. Однак, сучасні дослідники стверджують, що «хоча релігія та етнічна приналежність можуть бути важливими детермінантами формування ідентичності, ймовірно, що вплив цих двох компонентів на формування ідентичності в сучасну епоху є менш поширеним та сильним, ніж раніше»²¹.

Теоретиком релігійної ідентичності вважають Е. Сміта, який в роботі «Національна ідентичність» розглядав питання як колективної, так і індивідуальної ідентичностей, запропонувавши їх типологізацію: родинна, територіальна, класова, релігійна, етнічна та родова²².

Авторству Е. Сміта також належить бінарна комбінанта – етнорелігійна ідентичність. І хоча у своїй роботі дослідник не використовує цей термін (*проте зустрічаємо термін – «етнорелігійна спільнота»*²³), він відмічає подібність у структурі цих типів ідентичностей. Так, на його думку, релігійна ідентичність в межах національних чи локальних релігій «накладається» на етнічну релігійність. Більше того, «те, що зароджується як чисто релігійна спільнота, може завершитись як винятково етнічна спільнота»²⁴. З іншої сторони, залучаючи велику кількість класів чи спільнот (націй), релігійна ідентичність може вийти і за межі етнічної ідентичності, що

---

²¹ Harrison S. Religion and Identity // *Oppong American International Journal of Contemporary Research*. 2013. Vol. 3 No. 6 P. 14.

²² Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність [Електронний ресурс]. К.: Основи, 1994. 224 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [28.10.2021].

²³ Там само.

²⁴ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність [Електронний ресурс]. К.: Основи, 1994. 224 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [28.10.2021].

яскраво простежується на прикладі світових релігій. Таким чином, Е. Сміт відобразив і взаємозалежність, і незалежність двох типів ідентичностей, що лежать в основі примордіалістського підходу²⁵ до вивчення релігійної ідентичності.

В книзі «Національна ідентичність» також окреслені критерії релігійної ідентичності. А саме:

- релігійна ідентичність походить зі сфери спілкування та гуртування;

- релігійні ідентичності спираються на культурні елементи (вартості, символи, міфи, традиції), що кодифіковані в обрядах та ритуалах;

- релігійна ідентичність об'єднує за певним символічним кодом, системою вартостей і традицій віри та ритуалу;

- в основі релігійної ідентичності лежить позаемпірична реальність²⁶.

Важливою заувагою щодо сутності релігійної ідентичності в певній етноспільноті Е. Сміта є вплив першого на розвиток самої спільноти. Дослідник звертає на увагу на три варіанти такого впливу: релігійна спільнота може розколоти етнолінгвістичне населення; релігія може вплинути на етнічне самооновлення; неуспіх релігійної реформи може призвести до закаменіння нації²⁷.

Близьким до примордіального підходу в дослідженні релігійної ідентичності є есенціальний підхід. Представники якого вважають, що «існує певна базова сутність – «есенція» (незмінна та вічна), що постає у вигляді долі, соціальних інститутів, каст, традицій, культів, які й окреслюють конкретні

---

²⁵ Примордіалізм – теорія; напрям, підхід в дослідження націй, етнорелігійних спільнот, який базується на ідеї, що нації – древні утворення, усвідомлена єдність яких заснована на мовній та культурній (традиційній) спільності.

²⁶ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність [Електронний ресурс]. К.: Основи, 1994. 224 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [28.10.2021].

²⁷ Там само.

ідентичності»²⁸. Подібний підхід дає можливість простежити спільну трансформацію етнічної та релігійної ідентичності. Проте для есенціалістів важливим є усталеність в соціальній орієнтації. Так, автори монографії «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України звертають увагу на «схожість мотивів» у етнічній та релігійній ідентичностях. Таким, на їх думку є прагнення зберегти набутий досвід та пошук сенсу життя, що надає цим типам ідентичності екзистенційного виміру²⁹.

Проте все частіше у процесі дослідження релігійної ідентичності³⁰ звертається увага не лише на полісемантичність та багатофункціональність осмислюваних феноменів, а й на те, що в сучасному суспільстві вони підсилюється політичними, економічними, культурними суперечностями. Це ускладнює їх конкретизацію, та породжує варіативність у дослідженні, формуючи окремі школи та підходи. Так, на противагу згаданому вище примордіалістському підходу, в сучасному релігієзнавстві розповсюджується конструктивістський підхід (З. Бауман, Е. Гідденс, Т. Лукман та ін.)³¹, прихильники якого досліджують змінність, дискриптивність релігійної ідентичності. Конструктивісти розглядають релігійну ідентичність як «складний полірівневий і поліфункціональний феномен, сутність якого полягає у конструюванні релігійних уявлень, сформованих самостійно»³².

Дослідженням релігійної ідентичності як «складного полі-

---

²⁸ Папаяні І.В. Проблема концептуалізації релігійної ідентичності // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 1. С. 89.

²⁹ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: [монографія.] Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 6.

³⁰ Віллем Ж.-П.. Єленський В., Филипович Л.

³¹ Див. також: Клімук І., Папаяні І.

³² Калач В.М. Форми та рівні релігійної ідентичності // Українська полоністика. 2018. Вип. 15. С. 35.

рівневого та поліфункціонального феномену»³³ займався колектив Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України в межах дослідницької теми 2017-2019 рр. «Релігійні ідентичності в контексті культурно-цивілізаційного вибору України». Аналізуючи складові частини релігійної ідентичності (релігійні цінності, релігійні уявлення, релігійні практики, релігійні знання, релігійна поведінка), дослідники дійшли висновку про «динамічність її системи, що конструюється індивідами і спільнотами»³⁴.

На думку українського вченого І. Папаяні, «важливим елементом для конструктивізму є історичність даного феномену»³⁵. Адже релігійна ідентичність трансформуються так само як і релігійні системи – вони народжуються, утверджуються, вбирають нові елементи, синтезуються і викристалізують нову ідентичність. Більше того, «минуле у вигляді нарративу відкривають можливості для розкриття релігійної ідентичності в майбутньому»³⁶, що дозволяє говорити про релігійну ідентичність як про об'єктивовану та інтериоризовану сутність. Таким чином, І. Папаяні вказує на дуальність, приналежність релігійної ідентичності до світу індивідуальної суб'єктивності та соціальної об'єктивності. Підтримує цю ідею і дослідниця феномену «релігійної ідентифікації» О. Пташник-Середюк, вказуючи на те, що «прилічення себе до конкретної релігійної системи відбувається як свідомо цільова вмотивована дія»³⁷.

---

³³ Филипович Л. Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми // Українське елігієзнавство. 2016. № 80. С. 49.

³⁴ Там само. С. 49.

³⁵ Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства // Українське релігієзнавство. 2009. № 52. С. 26.

³⁶ Там само, С. 27.

³⁷ Пташник-Середюк О. Концептуальні підходи до розуміння релігійної ідентичності // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Випуск 21. С. 72.

Прихильники конструктивістського підходу у свої роботах апелюють до досягнень і методології феноменології та феноменологічної соціології А. Шюца. Важливе місце в соціо-феноменологічній методології дослідження ідентичності займає інтенціональність – спрямованість на об'єкт. В своїй роботі «Структура повсякденного мислення» А. Шюц послідовно розкриває сутність інтенціональності та її роль у структурі соціального світу. Врахування вибіркової спрямованості на об'єкти, зовнішньої до людини, по-іншому дозволяє переосмислити роль досвіду та вплив суспільства на формування тожсамості. Дослідник вказує на те, що людина цікавиться лише деякими аспектами об'єкта, які залежать від її самоусвідомлення та епістемологічної спрямованості в даний момент: «Твердження, що даний об'єкт S має характерну властивість p , у формі « $S \in p$ » – це еліптична думка. Бо S , узятє незалежно від того, яким воно виглядає в моїх очах, є не лише p , але також і q , і r , і багато що інше. Повне Судження повинно читатися: « $S \in$, разом з тим, що воно і q , і r , також і p ». Якщо по відношенню до елементу світу, що вважається само собою зрозумілим, я стверджую: « $S \in p$ », я роблю так тому, що за наявних обставин S цікавить мене як p , а його буття як q і r я залишаю без уваги як нерелевантне»³⁸. Таким чином, звернення до зовнішнього детерміноване особистісним інтересом і релевантністю до певного середовища (у А.Шюца це фізичне та соціокультурне середовище). Так відбувається позиціонування себе у світі особою.

За таких умов пізнання навколишньої дійсності отримує інтерсуб'єктивний характер: «ми поводитися так, ніби світ – це мій, приватний світ, ігноруючи факт, що із самого початку він є інтерсуб'єктивним світом культури»³⁹. Це світ значень,

---

³⁸ Шюц А. Структура повсякденного мышления [Електронний ресурс] // Социологические исследования. 1988. № 2. Режим доступу: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/02/A-SHyuts-struktura.pdf> [07.12.2021].

³⁹ Там само

символів, спільних турбот, взаємин та інтерпретацій. – це те, що відрізняє нас від тваринного світу. Більше того, «світ культури» просякнутий спільною пам'яттю, «історією, яка має значення для мене». Інтерсуб'єктивність визначає і характер соціальної взаємодії: «Я – людина, що народилася і живе в соціальному світі з його повсякденністю,.. по відношенню до мене певний вигляд зв'язків з іншими набуває того особливого сенсу, який я позначається словом «ми». Лише по відношенню до «нас», де центром є Я, інші виступають як «ви». А по відношенню до «вас», що у свою чергу співвідносяться зі мною, виділяється третя сторона – «вони». У тимчасовому вимірі, по відношенню до мене зараз, моєї біографії, існують «сучасники», з якими я можу взаємодіяти, і «попередники», на яких я вплинути не в змозі, але чиї минулі вчинки я можу інтерпретувати; вони ж, у свою чергу, можуть впливати на мої власні дії. Нарешті, є «наступники», недоступні досвіду, але на яких можна орієнтуватися в своїх діях...»⁴⁰. Модель соціальної взаємодії, запропонована А. Шюцом віддзеркалює соціо-психологічні чинники формування тожсамості людини. Таким чином, використовуючи соціо-феноменологічний підхід, можна стверджувати не лише про горизонт «прижиттєвих» факторів впливу на самовизначення людини – «Я-вони» («ми-відносини» у А. Шюца), але й виділити вертикалі минуле-майбутнє як еталонні, рольові моделі, що впливають на пошук власного Я.

Враховуючи здобутки феноменологічної соціології варто зазначити, що представники сучасної психологічної традиції також апелюють до складності формування тожсамості і виділяють окремі складові в її будові. Особливо актуальною ця структура є для аналізу сутності релігійної ідентичності.

---

⁴⁰ Шюц А. Структура повсякденного мышлення [Електронний ресурс] // Социологические исследования. 1988. № 2. Режим доступу: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/02/A-SHyuts-struktura.pdf> [07.12.2021].

Когнітивна, афективна й поведінкова складові відображають складність процесу ідентифікації з певною релігійною системою, її віровченням, історією, практикою та організованою структурою. Так, когнітивна складова формується на основі засвоєних знань, переконань, цінностей певної релігійної традиції. На її формування впливають різноманітні символічні форми, міфи, традиції, обряди, ритуали. Афективна складова побудована на емоційній прив'язаності, вірності громаді, Богу. Ця складова впливає також на позиціонування своєї «інакшості» та формування відносин «ми-ви», «я-чужий». Поведінковий компонент формується в результаті релігійної практики (колективній чи індивідуальній) – це певна маніфестація себе як віруючого. Ці три компоненти взаємозалежні і впливають на посилення значення один одного у процесі самоідентифікації особи⁴¹.

Окрім описаних вище традицій та підходів до інтерпретації релігійної ідентичності, сучасні науки – релігієзнавство, соціологія, культурологія та психологія, – послуговуються різноманітною кількістю класифікацій та типологізацій релігійної ідентичності. Так, Л. Филипович пропонує розділяти релігійну, конфесійну, церковну та деномінаційну ідентичності. Необхідність виділяти такі підвиди в релігійній ідентичності, на думку дослідниці, зумовлена сприйняттям істинності та неістинності в межах певного віросповідання. Таким чином, під конфесійною ідентичністю варто розуміти рівень співвіднесеності індивіда із конкретною конфесією. За таких умов утворюється класична дихотомія «Я – Інший». Використання терміну «церковна ідентичність» апелює до використання його теологами «з позицій власної релігійної спільноти»⁴².

---

⁴¹ Калач В.М. *Форми та рівні релігійної ідентичності* // Українська полоністика. 2018. Вип. 15. С. 37; Шевченко Т. *Сутність релігійної ідентичності, її складові і конструювання* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.readcube.com/articles/10.32420%2F2015.74-75.568> [03.12.2021].

⁴² Филипович Л. *Релігійні ідентичності в Україні: постановка*

Аналогічну градацію використовує І. Клімук, пояснюючи її наявність самою сутністю «релігійної ідентичності» – багаторівневістю (див. малюнок 1). Така структура, на думку дослідниці, формується в результаті пошуків себе у вірі⁴³.

Малюнок 1. Багаторівневість (поетапність) релігійної ідентичності⁴⁴

«Віру в Бога», як основний маркер релігійної ідентичності розглядає також О. Ровенчак та В. Володько⁴⁵. Ускладнюється така ідентичність, на думку дослідників у процесі освоєння догм певної релігії, включення у релігійні відносини, самоідентифікацію з певною конфесійною спільнотою. Проте, варто чітко розмежовувати релігійну ідентичність у всій її градації (конфесійній чи деномінаційній) від обрядово-зви-

проблеми // Українське елігієзнавство. 2016. № 80. С. 49.

⁴³ Клімук І. Міжконфесійні конфлікти та формування релігійної ідентичності: взаємозалежність та взаємовпливи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uars.info/prints/ur/68/21.pdf> [30.08.2021].

⁴⁴ Credentis – з лат. «людина віруюча».

⁴⁵ Ровенчак О., Володько В. Проблеми трансформації ідентичностей у контексті міжнародної міграції // *Studia methodologica*. 2009. Вип. 26. С. 35.

чаєвої ідентичності, що «стає результатом ідентифікації з певною соціокультурною спільнотою, яка дотримується певних обрядів та звичаїв, що вони закорінені, як правило, у релігійній, етнічній, регіональній, національній і навіть професійно-посадовій, класово-майновій чи сімейній приналежності»⁴⁶. Подібних прикладів підміни одного поняття іншим в контексті українського суспільства безліч. Це і ототожнення себе із православною традицією без дотримання православних догм – обрядовір'я; і синтез, змішування древніх українських традицій із західними практиками (святкування Дня пам'яті, Дня всіх святих, Св. Валентина та ін.).

Соціолог, дослідник ціннісних орієнтацій А. Ручка здійснив більш глибокий аналіз рівнів релігійної ідентичності, що відображаються у «силі віри» особи, ступені її воцерковлення:

1) глибоко віруюча людина (виконує церковні догмати, соціальна поведінка співпадає зі стереотипною поведінкою релігійної ідентичності);

2) віруюча людина (намагається поводитись як глибоко віруюча людина, але інші ідентичності часто заважають);

3) церковно-віруючий (скоріше ідентифікує себе з церквою і найважливішим вважає дотримання обрядової частини церковних обов'язків);

4) віруючий відповідно до родинних цінностей (несвідомо наслідує дотримання догм релігійної ідентичності, засвоєних в процесі первинної соціалізації);

5) віруючий – тому що вірять усі (називає себе віруючим, але не усвідомлює релігійних норм і цінностей, поводитьсь відповідно до стереотипів “моди на релігію”);

6) байдужий (поводиться здебільшого відповідно до релігійних норм, але сам не порівнює свою поведінку з ними, не

---

⁴⁶ Ровенчак О., Володько В. Проблеми трансформації ідентичностей у контексті міжнародної міграції // *Studia methodologica*. 2009. Вип. 26. С. 35.

цікавиться релігійним життям, «перебуває поруч з релігійними ідентичностями»);

7) атеїст (не вірить в Бога чи в якесь інше сакральне начало і не має відповідних практик)⁴⁷.

Варіативність форм релігійної ідентичності запропонував у своїй статті В. Калач. Так, дослідник виділяє окрім зазначених індивідуальної та колективної ідентичностей, наступні:

– соціальна релігійна ідентичність: соціально-визначена та соціально-узгоджена релігійна ідентичність (Р. Ален, Б. Спілк);

– особистісна й інституційна релігійні ідентичності (Д. Елкінд);

– православна, протестантська, католицька, ісламська, буддійська, юдейська та ін. ідентичності (О. Крилов) (*похідні від конфесійної ідентичності*);

– базова (обумовлена архетипною потребою) і специфічна (зумовлена диференціацією і інтеграцією у суспільство) релігійна ідентичності (М. Хасханов, М. Верещагін);

– внутрішня і зовнішня релігійні ідентичності;

– інституційна і особистісна релігійна ідентичності;

– позитивна і негативна релігійна ідентичності (Н. Дмитрієва, С. Перевозкін, Ю. Перевозкіна, Н. Самойлик, І. Соколовська)⁴⁸.

Українська дослідниця А. Лоза, пропонує розширити список форм релігійної ідентичності, враховуючи українські реалії:

– традиційна (православна, подекуди – католицька), нетрадиційна і екуменічна релігійна ідентичності;

– глибинна («усвідомлена потреба у зв'язку з Богом, сприйняття Бога і віри як центральних і невід'ємних елемен-

---

⁴⁷ Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. С. 290.

⁴⁸ Калач В.М. Форми та рівні релігійної ідентичності // Українська полоністика. 2018. Вип. 15. С. 37-38.

тів особистісної картини світу»⁴⁹) та критична («характерним є постійні пошуки сенсу життя, зіставлення положень різних релігійних і філософських учень, випрацювання для себе певної індивідуальної системи цінностей, світогляду»⁵⁰) релігійна ідентичності;

– ситуативна / афіліативна релігійна ідентичність («характерне намагання розв'язати нагальні життєві проблеми з допомогою звернення до віри, участі у спільних релігійних практиках»)⁵¹.

Взаємозалежність елементів, що впливають на формування релігійної ідентичності та її форми можна простежити у Табл. 2.

Таблиця 2

Співвіднесення елементів та форм релігійної ідентичності⁵²

Релігійна ідентичність	
Елементи	Форми
Релігійні уявлення	базова і специфічна релігійна ідентичності
Релігійні практики	– інституційна і особистісна релігійна ідентичності; – внутрішня і зовнішня релігійні ідентичності; – особистісна й інституційна релігійні ідентичності; – соціально-визначена та соціально-узгоджена релігійна ідентичність
Релігійні знання	православна, протестантська, католицька, ісламська, буддійська, юдейська та ін. ідентичності
Релігійна поведінка	позитивна і негативна релігійна ідентичності

⁴⁹ Лоза А.С. Релігійна ідентифікація та ідентичність в сучасному українському соціумі [Електронний ресурс]. Режим доступу: virt.lidubgd.edu.ua/pluginfile.php/0/ [27.08.2021].

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Складено самостійно.

Таким чином, можна стверджувати про складність і багатовимірність структури релігійної ідентичності, і правомірність існування як психологічної, так і соціологічної традицій її дослідження. Проте, наявний теоретичний матеріал, дає право актуалізувати міждисциплінарний підхід у дослідженні релігійної ідентичності.

Проте варто зауважити, що сучасне академічне релігієзнавство послуговується як загально-науковими, так і вузькоспеціалізованими методами, принципами та підходами наукового дослідження. До наукових підходів варто віднести: онтологічний, історичний, метафізичний, соціологічний⁵³. Ці підходи дозволяють розглянути проблему релігійної ідентичності не лише в контексті соціальних змін, в розрізі історико-культурної, політичної та ін. трансформацій, а й простежити її унікальність як частини світогляду (онтологічний підхід), віровчення, віри в Бога (метафізичний підхід).

Методологію дослідження релігійної ідентичності складають методи порівняльно-історичний та емпіричний (застосовуються для з'ясування особливостей етноконфесійної поведінки, рівнів релігійності населення, змін в релігійному житті певної країни, регіону, етносу); системний (за допомогою якого відслідковуються міжконфесійні взаємодії, соціо-релігійні взаємодії, групові взаємодії); ідеалізації (застосовується для створення теоретичної схеми релігійної ідентичності чи ідентифікації); аксіоматичний (метод визначення сутності понять); метод соціології релігії (застосовується для з'ясування функціонально-структурних аспектів релігійних змін); порівняльний аналіз (допомагає простежити масштаби релігійних змін, виокремити закономірності у розвитку релігійних феноменів); індивідуалізації та узагальнення (допомагають здійснити порівняльний історіософ-

---

⁵³ Клімук І. Методологічні принципи дослідження феномену релігійної ідентичності // Українське релігієзнавство. 2014. № 71-72. С. 106.

ський, історико-соціологічний, історико-політичний аналіз етноконфесійних процесів, виявити їхній вплив на особу, і навпаки) та ін.

Визначальними є також принципи, якими послуговують у процесі реалізації релігієзнавчих досліджень. Так, принцип об'єктивності, який за визначенням українського науковця, релігієзнавця А. Колодного, постає в трьох аспектах: «а) пізнавальні характеристики релігійного феномена, його відображення в суб'єктивних формах людської діяльності й взагалі в межах можливостей цього осягнення; б) функціонування систем знання про релігію як об'єктивно-істинне утворення, що репрезентує її на теоретичному рівні; в) власне методологічний підхід, тобто – певні установки та вимоги, що розкривають пояснювальні можливості самої властивості об'єктивного знання про релігії»⁵⁴. За його допомогою відбувається відособлене від сакрального чи богословського (у випадку дослідження релігійної ідентичності – конфесійного чи деномінаційного) контексту неупереджене дослідження релігійного феномену.

Принцип історизму в релігієзнавчих дослідженнях дозволяє розглянути змінність релігійних систем як частини соціуму, уникнувши традиціоналізму та фундаменталізму релігійного вчення. Це зреалізовується завдяки з'ясуванню витокових особливостей явища, що досліджується, причин його появи; розгляду етапів функціонування й механізму змін цього явища впродовж його історії, віднайдення взаємозв'язку етапів; аналізу особливостей нинішнього стану цього явища; прогнозуванню його можливих наступних змін, визначення тенденцій розвитку⁵⁵.

Принцип дуальності дозволяє розглядати релігійні явища в контексті їх сакрального, метафізичного, трансцендент-

---

⁵⁴ Академічне релігієзнавство: [підручни] / За ред. А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. С. 68.

⁵⁵ Там само, С. 75.

ного виявів та одночасно і профаного, приземленого тощо. Завдяки цьому використовуються концептуальні пари в релігієзнавчих дослідженнях: надприродне – земне, іманентне – трансцендентне, сакральне – профане та ін.

Принцип загальнолюдськості є вихідним пунктом в дослідженні релігійних феноменів, адже сама релігія є загальнолюдським феноменом, і окрім пластів – земне\небесне, враховує локальний, регіональний, місцевий, світовий характер релігійних систем, її співвіднесення з етнічними, мовними, культурними та цивілізаційними одиницями.

Сучасний синергетичний підхід також вплинув на зміну теоретико-методологічної орієнтації у дослідженні релігійних феноменів. Так, популяризуються діахронічне дослідження причин і наслідків в історії релігійних інститутів, ідей і способів діяльності; порівняльне вивчення релігійних систем; контекстуальне вивчення релігії (дослідження способів, якими впливають на релігію її соціальний, політичний та інші контексти); герменевтичне вивчення релігії, яке враховує інтерпретацію індивідами релігійних феноменів⁵⁶.

Наявний комплексний підхід до дослідження релігійних феноменів дозволяє не лише структурувати, типологізувати релігійну ідентичність, як було проілюстровано вище, а й провести співставлення складних світоглядних понять – релігійна ідентичність, релігійність та релігійна свідомість. Корисним є також розмежування сутностей: релігійна ідентичність та релігійна ідентифікація.

Так, у процесі дослідження соціокультурних вимірів релігії науковці часто звертаються до поняття «релігійна ідентифікація»⁵⁷. Релігійна ідентифікація проходить одразу на

---

⁵⁶ Академічне релігієзнавство: [підручни] / За ред. А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. С. 90-91.

⁵⁷ Ідентифікація релігійна – співвіднесення себе з певною релігійною групою, яке ґрунтується на схожості світоглядних орієнтирів, спільністю єдиної віри, сповідання, яке базується на формуванні відчуття Ми та Вони [Філософія: терміни, поняття. Навчальний енцикло-

трьох рівнях: індивідуальному (усвідомлення своєї смертності, подолання страху перед невідомим, пошук сенсу та мети життя), особистісному (усвідомлення неповторності власного «Я») та соціальному (співставлення себе з «Іншим», формування відносин «Я – Ти», «Ми – Вони»). Релігійна ідентифікація як процес, включає в себе наступні етапи, що корелюються з рівнями релігійної ідентичності (див. вище):

1. Усвідомлення себе віруючим взагалі (визнання своєї віри в Бога);
2. Усвідомлення себе приналежним до конкретного релігійного напрямку;
3. Конфесійна визначеність;
4. Усвідомлення себе членом конкретної релігійної громади (воцерковленність)⁵⁸.

Разом з тим, сучасні дослідники звертають увагу на появу нового явища в релігійному середовищі України, а саме – процесу самоідентифікації релігійних організацій, церков. Цей процес розгортається навколо питання домінування в українському суспільстві, визнання традиційності, тобто історичної присутності певної деномінації, отримання нею статусу «національної» церкви. Боротьба за цей статус зумовлена політичними та ідеологічними процесами, що дистабілізують релігійне середовище в Україні. За період незалежності України статут «національної церкви» часто ототожнювався із статусом «державної», що спровокувало «остаточне усвідомлення у церковному й навколо церковному середовищі факту інклюзивності (*цього*) поняття»⁵⁹. За таких умов, ідентифікація певної релігійної організації як національної підсилює

педичний словник / ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Новий Світ-2000, 2020. С. 161].

⁵⁸ Філософія: терміни, поняття. Навчальний енциклопедичний словник / ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Новий Світ-2000, 2020. С. 161.

⁵⁹ Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: [монографія.] К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 71.

її авторитетність та історичну тяглість традиції в конкретному суспільстві. Проте, варто зауважити, що за таких умов формування особливої етноконфесійної ідентичності не йдеться, можливо лише стверджувати про посилення політичного чи патріотичного компоненту в тожсамості віруючого, а не етнічного чи національного.

На думку Т. Воропаєвої, «ідентифікація розглядається сучасними науковцями як механізм соціалізації, етнізації та виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом конкретної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової приналежності, у формуванні у нього певних соціальних установок»⁶⁰. Таким чином, ідентичність є результатом процесу ідентифікації.

Набагато складнішими є спроби визначити межі таких понять як релігійна свідомість, релігійність та релігійна ідентичність. Український релігієзнавець І. Папаяні в своїх роботах запропонував варіант такого визначення. Насамперед потрібно надати означення понять. Так, під релігійною свідомістю розуміють: «спосіб ставлення віруючого до світу, зв'язків з ним через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне. Важливими ознаками є її образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи і колективу віруючих»⁶¹. Релігійна свідомість також частина колективної та\чи індивідуальної свідомості, що проявляється на теоретичному та буденному рівнях; це особливий практично-духовний спосіб освоєння світу, що прояв-

---

⁶⁰ Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993 – 2010 рр.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107 [21.11.2021].

⁶¹ Релігійна свідомість [Електронний ресурс] / Б. Лобовик // Філософський енциклопедичний словник. Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/104/53408/1085066.html> [02.12.2021].

ляється через віру, емоційну прив'язаність. Не коректність зіставлення релігійної ідентичності та релігійного світогляду на думку І. Папаяні обґрунтовується наступним: «по-перше, тому, що, виходячи з логіки співвідношення об'ємів понять, об'єм поняття релігійна ідентичність є вужчим за релігійну свідомість, адже, на нашу думку, ідентичність виступає когнітивно-емоційним ядром і певним складовим елементом релігійної свідомості. По-друге, релігійна ідентичність може розглядатися і як поняття ширше за своїм обсягом за релігійну свідомість, тому що включає в себе не тільки сукупність суто свідомих, але й певний набір підсвідомих актів»⁶². Таким чином, дослідник виводить поняття релігійна ідентичність у сферу підсвідомого. Релігійна свідомість стає базисом для релігійної ідентичності та формування релігійної самоідентифікації, які в свою чергу виводять особу за межі усвідомленого.

Складнішим є момент підміни понять в результаті використання термінів релігійність та релігійна ідентичність. Під релігійністю розуміють «поняття, що характеризує якісну і кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти»⁶³. Першочергово варто звернути увагу на те, що, релігійність може бути церковною та позацерковною, що визначається рівнем (поширення релігії серед населення), ступенем (ступінь засвоєння, інтенсивність релігійних ознак) та характером (якісні особливості) релігійності.

Наявність неоднозначного тлумачення релігійності також ускладнює процес конкретизації поняття. Однак, дослідники спільні у виділенні компонентів, складових релігійності: релі-

---

⁶² Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства // Українське релігієзнавство. 2009. № 52. С. 27.

⁶³ Релігійність [Електронний ресурс] / М. Бабій // Філософський енциклопедичний словник. Режим доступу: <http://slovopectia.org.ua/104/53408/1085073.html> [02.12.2021].

гійну діяльність (поведінку), релігійну свідомість та релігійні відносини, що формують особливий просторово-часовий континуум релігії.

Релігійні відносини за природою є, насамперед, суспільними, груповими, колективними, але в той же час виходять за межі соціуму. Якщо суспільні відносини виникають і функціонують передусім як відносини між людьми, то релігійні відносини, крім того, апелюють до трансцендентного, їхнім основним моментом є відношення «Людина – Бог», а стрижнем боговшанування є визнання і вияв особою віруючого своєї безумовної залежності від Бога та відданості Йому.

Однак, релігійні відносини не можуть локалізуватися тільки в релігійній сфері; вони знаходять свій вияв і в інших галузях життєдіяльності (економічній, політичній, культурній, сімейно-побутовій). Взаємодіючи зі структурними компонентами суспільних відносин, які не тільки обумовлюються ними, але й постають як умови їхнього подальшого розвитку.

Релігійні відносини складаються між релігійними суб'єктами діяльності на основі і з приводу задоволення релігійних потреб та інтересів. Релігійні потреби належать до духовних потреб, але водночас мають свою специфіку. Це, передусім, потреба в спілкуванні з надприродними силами, невідповідністю між зовнішніми і внутрішніми умовами релігійного суб'єкта. Задоволення цієї потреби веде до наповнення життя суб'єкта новим смислом. Релігійні потреби ґрунтуються на вірі, впевненості, переконаності в існуванні особливих зворотних взаємодій між віруючим і надприродним, що відбуваються завдяки відповідним культовим діям⁶⁴. Проте релігійні потреби не можна повністю звести тільки до культового елементу, бо реалізація релігійних відносин задовольняє багато таких потреб людини, які безпосередньо до релігійних віднести не можна, зокрема світоглядні, моральні, естетичні, пізнавальні, потреби у спілкуванні, втісі та багато інших.

---

⁶⁴ Вілсон Б. Соціологія релігії. К.: Акта, 2002. С. 98.

Віруюча людина задовольняє свої духовні, психологічні і соціальні потреби в першу чергу через реалізацію своїх релігійних потреб. Якщо релігійні потреби залишилися незадоволеними, то теж саме можна сказати і про всі інші потреби, бо перші щодо них є визначальними. Щоб реалізуватися, релігійні потреби мають бути осмислені людиною. Усвідомлення їх призводить до появи релігійного інтересу, який пов'язує внутрішній та зовнішній світ віруючого індивіда.

Вступ особи до релігійного середовища є своєрідною рефлексією розірваності людського буття, намаганням подолати відчуття своєї залежності від природних сил, суспільних інституцій, соціальних негараздів, фатуму, зберегти позитивний сенс буття та усунути протиріччя життя і смерті. Для людини, яка увійшла до релігійного середовища, долучилась до трансцендентного, провідним видом життєдіяльності стає релігійна діяльність, яку можна визначити як духовно-практичне опанування світу віруючим індивідом. Головне суспільне призначення релігії полягає в збереженні культури і життєвого досвіду людства. Засобом цього збереження і є релігійна діяльність. Цим пояснюється поліфункціональність релігійної діяльності. Все це обумовлює необхідність і цінність релігії для всіх етапів історичного розвитку людства. В системі суспільної діяльності майже кожній з функцій релігії (пізнавальна, виховна, інформативна, комунікативна) можна відшукати аналоги: наукове пізнання, педагогіка, спілкування, праця. Релігія повністю не заміняє жодну із зазначених форм суспільної діяльності людини, оскільки вона відновлює, моделює цю діяльність специфічно.

Релігійна діяльність – особливий вид цілеспрямованої, чуттєво-предметної діяльності людини, зміст якої полягає у засвоєнні і збереженні інваріантності релігійних відносин⁶⁵ та визначає поведінку людини в релігійній та позарелігійній

---

⁶⁵ Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Ломовика. К.: Четверта хвиля, 1996. С. 181.

групі. Якщо суспільна діяльність спрямована на перетворення природного середовища і соціальної дійсності у відповідності з інтересами і потребами людини, то релігійна діяльність забезпечує підпорядкування цілей, інтересів і потреб людини певній системі релігійних відносин.

Незаперечним залишається факт того, що релігійність як духовний феномен є частиною повсякденного, соціального життя кожної людини. Навіть не будучи безпосередньо приналежним до певної духовної практики, людина як учасник будь-яких суспільних подій, створює умови для розвитку інших. Ми є безпосередніми учасниками будь-чого, що відбувається у світі. Пасивно чи активно ми впливаємо чи на розвиток, чи розуміння і тлумачення того чи іншого явища. Релігійність, яка формувалася і формується тисячоліттями, вбираючи у себе всі прояви людської життєдіяльності, є найкращим показником як деградації суспільства, так і впливу на нього нового, незрозумілого та незбагненого. Як духовне явище, вона відображає прагнення людини, її потяги, здійснення мрій та бажань. Скеровуючи багатьох людей, будучи їхнім внутрішнім орієнтиром, релігійність несе у собі лише найкраще з усього, до чого прагне людина⁶⁶.

Таким чином, «релігійна ідентифікація по відношенню до релігійності відтак може розглядатися як процес привласнення релігійності і конструювання особою на основі останньої певного смислового конструкту – релігійної ідентичності»⁶⁷.

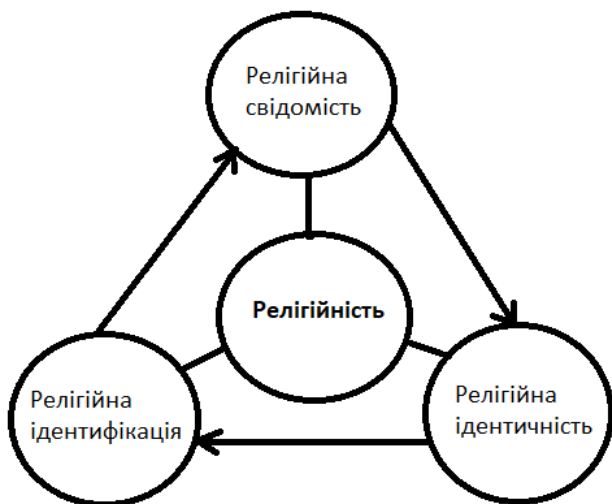
Розділяючи поняття релігійність, релігійна свідомість, релігійна ідентичність можна стверджувати, що процес входження особи в релігійне середовище – це процес конструювання релігійної ідентичності, який можна схематично зобразити наступним чином (див. малюнок 2). Проте

---

⁶⁶ Див.: Якуніна К. Релігійність як форма буття релігії // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». 2009. С. 268-276.

⁶⁷ Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства // Українське релігієзнавство. 2009. № 52. С. 28.

варто враховувати при його побудові рівні – внутрішній та зовнішній, індивідуальний та колективний, соціологічний та психологічний. На внутрішньому рівні релігійність стає базисом для формування релігійної свідомості та релігійної ідентичності; зовнішній рівень натомість провокує зворотню реакцію.

Малюнок 2. Місце релігійної ідентичності в релігійності особи⁶⁸

Запропонований вище аналіз наявних теоретико-методологічних розвідок проблеми релігійної ідентичності відображає зауважені вище багаторівневність, комплексність, міждисциплінарність досліджуваного феномену. Проте, саме це і визначає появу нових аспектів у дослідженні релігійної ідентичності, а саме її безпосередню вплетеність у соціокультурне буття особистості. Більше того, значною мірою сучас-

⁶⁸ Складено самостійно.

ні тематичні дослідження релігії та ідентичності зумовлені нарративом переходу релігійної ідентичності від стабільної, колективної форми до динамічної, індивідуальної форми самоідентифікації, який був закладений на початку переосмислення феномену. Особливо загострюється цей контекст у процесі дослідження релігійного фундаменталізму чи\та традиціоналізму⁶⁹. Векторами подібних досліджень стають внутрішньо групові взаємодії; релігійна та етнорелігійна конфліктогенність; психологічні механізми захисту від релігійної ідеології, харизматичного керівництва групою; причини зміни ідентифікації та ін. Багато дослідників пояснюють привабливість строгих, інкапсульованих або «анклавних» релігійних груп як відповідь на плинну, тенденційну, диференційовану ідентичність пізньої модерності⁷⁰.

Актуальним залишаються дослідження соціологічної складової релігійної самоідентифікації⁷¹ та психологічних

---

⁶⁹ Наприклад: Rothbaum S. *Between Two Worlds: Issues of Separation and Identity after Leaving a Religious Community* // *Falling from the Faith* / edited by David G. Bromley. Newbury Park: Sage, 1988. pp. 205–228; Seul J. R. “Ours Is the Way of God”: Religion, Identity, and Intergroup Conflict // *Journal of Peace Research*. 1999. № 36. pp. 553–569; Watson P. J., Morris R. J., Hood R. W. Jr., Milliron J. T., Stutz N. L. *Quest and Identity within a Religious Ideological Surround* // *Journal of Psychology and Theology*. 1992. № 20. pp. 376–388; Watson P. J., Morris R. J., Hood R. W. Jr., Milliron J. T., Stutz N. L. *Religious Orientation, Identity, and the Quest for Meaning in Ethics within an Ideological Surround* // *International Journal for the Psychology of Religion*. 1998. № 8. pp. 149–164.

⁷⁰ Наприклад: Berger P.L. *Modern Identity: Crisis and Continuity* // *The Cultural Drama: Modern Identities and Social Ferment* / edited by Wilton S. Dillon. Washington: Smithsonian Institution Press, 1974. pp. 159–181; Luckmann Th. *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan, 1967.

⁷¹ Наприклад: Ammerman N. T. *Religious Identity and Religious Institutions* // *Handbook of the Sociology of Religion* / edited by Michele Dillon. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. pp. 207–224; Bailey E. *The Implicit Religion of Contemporary Society: An Orientation*

мотивів релігійності особи⁷². Частина досліджень зосереджена на розробці «моделей процесів» – стадій, через які зазвичай проходять віруючі, релігійні групи, релігійні організації. Психологічні дослідження зорієнтовані на вивчені процесу навернення, поведінці людей, які приєднуються до нових релігійних рухів або сектантських груп. В контексті українських реалій дослідження впливу суспільних змін на релігійну ідентичність особи чи рівень релігійності населення конкретизоване у двох проблемних полях – державно-церковні відносини та місце релігійної традиції в історії української державності (українського населення)⁷³.

Значна частина досліджень стосується місця національного, етнічного компоненту у формуванні релігійної ідентифікації громадян певної країни⁷⁴.

---

and Plea for its Study // *Religion*. 1983. № 13. pp. 69–83; Balch R. Looking Behind the Scenes in a Religious Cult: Implications for the Study of Conversion // *Sociological Analysis*. 1980. № 41. pp. 137–143.

⁷² Наприклад: Batson C. D., Schoenrade P. A., Ventis W. L. *Religion and the Individual*. New York: Oxford University Press, 1993; Berzonsky M. D. Self-Identity: The Relationship between Process and Content // *Journal of Research in Personality*. 1994. № 28. pp. 453–460; Bromley D. G. Unraveling Religious Disaffiliation: The Meaning and Significance of Falling from the Faith // *Counseling and Values*. 1991. № 36. pp. 164–185; Hammond Ph. E. Religion and the Persistence of Identity // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1988. № 27. pp. 1–11.

⁷³ Наприклад: Шевченко В. Релігійна ідентичність і провідні тенденції церковно-релігійного розвитку в сучасній Україні // *Релігійна свобода*. 2008. № 13. С. 32-38; Яковець Л.М. Релігійна ідентичність як умова націствердження в транзитному суспільстві // *Софія*. 2016. № 1. С. 56-59; Калач В.М. Релігійна ідентичність в контексті етнонаціонального розвитку України // *Софія*. 2019. № 1. С. 21-25.

⁷⁴ Наприклад: Chong K. H. What It Means to be a Christian: The Role of Religion in the Construction of Ethnic Identity and Boundary among Second-Generation Korean Americans // *Sociology of Religion*. 1998. № 59. pp. 259–286; Dashefsky A. And the Search Goes On: The Meaning of Religio-Ethnic Identity and Identification // *Sociological Analysis*. 1972.

У кінці ХХ ст. різко зростає вивчення процесу зміни ідентичності, в основному в результаті посилення інтересу до нових релігійних течій⁷⁵. Їх дослідження дозволяє простежити чинники трансформації релігійної ідентифікації, етапи формування релігійної ідентичності та особливості конфесійно ідентичності.

В останні роки також з'явилася тенденція до вивчення ролі, яку відіграють релігійні організації, допомагаючи іммігрантам орієнтуватися в перипетіях нового суспільства⁷⁶. Частина соціологічно орієнтованих досліджень зміни релігійної ідентичності були зосереджені на молоді⁷⁷.

Актуалізація гендерних досліджень у світовій науці у ХХІ ст. посприяла зверненню дослідників до тем гендерних ролей в релігійних сім'ях, розвитку феміністичної ідентичності в традиційних віровченнях (християнство, юдаїзм), кореляції ідентичності та гендеру⁷⁸.

№ 33. pp. 239–245; Оршко А.В. Національно-релігійна ідентичність у реаліях сьогодення // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія. 2009. Вип. 4. С. 162-166.

⁷⁵ Наприклад: Bromley D. G. Falling from the New Faiths: Toward an Integrated Model of Religious Affiliation/Disaffiliation // *Leaving Religion and Religious Life* / edited by Mordechai Bar-Lev and William Shaffir. 1997. pp 31–60; Peek L. Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity // *Sociology of Religion*. 2005. № 66. pp. 252–242; Swatos W. Beyond Denominationalism // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1981. № 20. pp. 217–227; Wright S. A. Leaving New Religious Movements: Issues, Theory, and Research // *Falling from the Faith* / edited by David G. Bromley. Newbury Park: Sage, 1988. pp. 106–121

⁷⁶ Наприклад: Warner R. S., Wittner J. G. *Gatherings in the Diaspora: Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple University Press, 1998; Филипович Л. Релігійна ідентичність українців діаспори в контексті їхнього повсякденного життя // *Релігія та соціум*. 2013. № 3-4. С. 311-319.

⁷⁷ Наприклад: Клімук І., Кльоц С. Молодіжна релігійна ідентичність (на матеріалі нарративних інтерв'ю зі школярами м. Луцька) // *Українське релігієзнавство*. 2020. № 92. С. 117-138.

⁷⁸ Наприклад: Bartkowski J. *Remaking the Godly Marriage: Gender*

Значну частину досліджень релігійної ідентичності займають уточнення її типології, виділення особливості конфесійної чи деномінаційної ідентичності в розрізі історико-культурної спадщини певної країни⁷⁹.

Продовжуючи традицію Е. Дюркгейма, сучасні вчені здійснюють аналіз впливу етносередовища, звичаїв та традиції на зміну первісних форм вірувань та їх синтез із світовими релігійними системами⁸⁰. В розрізі структурної та філософської антропології реалізуються дослідження взаємовпливу повсякденності населення та релігійної ідентичності⁸¹.

Разом з тим, варто зазначити, що концепт релігійної ідентичності також переосмислюється і в міждисциплінарних

Negotiation in Evangelical Families. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2001; Dufour L. R. Sifting through Tradition: The Creation of Jewish Feminist Identities // Journal for the Scientific Study of Religion. 2000. № 39. pp. 90–106; Ecklund E. H. Different Identity Accounts for Catholic Women // Review of Religious Research. 2005. № 47. pp. 135–149; Gallagher S. Evangelical Identity and Gendered Family Life. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2003.

⁷⁹ Наприклад: Dillon M. Catholic Identity: Balancing Reason, Faith, and Power. Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Недавня О.В. Релігійна ідентичність українських греко-католиків: історичні віхи розвитку // Історія релігій в Україні. 2018. Вип. 28(2). С. 469-481; Макушенко Я.С. Релігійна ідентичність німецькомовних колоністів Південної України кінця XIX – початку XX століття // Інтеграція і влада. Серія: Історія. 2012. Вип. 26. С. 45-53.

⁸⁰ Peña M., Freehill L. M. Latina Religious Practice: Analyzing Cultural Dimensions in Measures of Religiosity // Journal for the Scientific Study of Religion. 1998. № 37. pp. 12–31.

⁸¹ Наприклад: Wuthnow R., Marty M., Gleason P., Moore D. D. Sources of Personal Identity: Religion, Ethnicity, and the American Cultural Situation // Religion and American Culture. 1992. № 2. pp. 1–22; Борецько Ю. Релігійна ідентичність як конструкт повсякденності // Релігія та соціум. 2015. № 4. С. 79-84.

дослідженнях – політологічних⁸², етичних⁸³ та соціологічних⁸⁴.

Можна також стверджувати, що сучасні дослідження релігійної ідентичності зорієнтовані на проблемах її втрати, трансформації, несталості, деконструкції, кризи, руйнації та ін., що є перспективним для подальшого розуміння та глибшого переосмислення проблеми. Малодослідженими залишаються: вплив статусу меншості чи більшості релігійних груп у певній країні на індивідуальне сприйняття релігійної ідентичності; вплив релігійної історії певної країни на рівень та характер ідентичності її громадян; взаємозв'язок між релігійною ідентичністю людей і способом, яким вони вступають у контакт з релігійною традицією, наприклад, їх релігійна група/спільнота та її специфічні практики (відвідування богослужінь, молитва, волонтерство в асоціації) і т. д. Разом з тим, варто зазначити, що «релігійна ідентичність» як і інші прояви (вияви) самоідентифікації особи не відзначається сталістю (мається на увазі проблема «сталих ідентичностей»), що ускладнює визначення її структури, форми та рівнів. Таким чином, саме побудова міждисциплінарних моделей у процесі дослідження релігійної ідентичності може запропонувати науці нові парадигми її вивчення.

Література

1. Академічне релігієзнавство: [підручни] / За ред. А. Колодного. К.: Світ Знань, 2000. 862 с.
2. Борейко Ю. Релігійна ідентичність як конструкт повсякденності // Релігія та соціум. 2015. № 4. С. 79-84.
3. Вілсон Б. Соціологія релігії. К.: Акта, 2002. 343 с.

---

⁸² Наприклад: Isaacs H. R. Idols of the Tribe: Group Identity and Political Change. New York: Harper Colophon, 1975.

⁸³ Наприклад: MacLean A. M., Walker L. J., Matsuba M. K. Transcendence and the Moral Self: Identity Integration, Religion, and Moral Life // Journal for the Scientific Study of Religion. 2004. № 43. pp. 429–437.

⁸⁴ Наприклад: Клімук І. Соціальні мережі та релігійна ідентичність // Релігія та соціум. 2013. № 1. С. 132-138.

4. Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993 – 2010 рр.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107 [21.11.2021]

5. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии. Москва: Элементарные формы, 2018. 808 с.

6. Єгупов М. В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства: дис. ...канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Київ, 2015. 214 с.

7. Калач В.М. Релігійна ідентичність в контексті етнонаціонального розвитку України // Софія. 2019. № 1. С. 21-25.

8. Калач В. М. Форми та рівні релігійної ідентичності // Українська полоністика. 2018. Вип. 15. С. 31-40.

9. Клімук І. Методологічні принципи дослідження феномену релігійної ідентичності // Українське релігієзнавство. 2014. № 71-72. С. 104-111.

10. Клімук І. Міжконфесійні конфлікти та формування релігійної ідентичності: взаємозалежність та взаємовпливи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uars.info/prints/ur/68/21.pdf> [30.08.2021]

11. Клімук І. Соціальні мережі та релігійна ідентичність // Релігія та соціум. 2013. № 1. С. 132-138.

12. Клімук І., Кльоц С. Молодіжна релігійна ідентичність (на матеріалі нарративних інтерв'ю зі школярами м. Луцька) // Українське релігієзнавство. 2020. № 92. С. 117-138.

13. Лоза А. С. Релігійна ідентифікація та ідентичність в сучасному українському соціумі [Електронний ресурс]. Режим доступу: virt.ldubgd.edu.ua/pluginfile.php/0/ [27.08.2021]

14. Макушенко Я. С. Релігійна ідентичність німецькомовних колоністів Південної України кінця XIX – початку XX століття // Інтеграція і влада. Серія: Історія. 2012. Вип. 26. С. 45-53.

15. Недавня О. В. Релігійна ідентичність українських греко-католиків: історичні віхи розвитку // Історія релігій в Україні. 2018. Вип. 28(2). С. 469-481

16. Орішко А. В. Національно-релігійна ідентичність у реаліях сьогодення // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія. 2009. Вип. 4. С. 162-166.

17. Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства // Українське релігієзнавство. 2009. № 52. С. 22-29.
18. Папаяні І. В. Проблема концептуалізації релігійної ідентичності // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 1. С. 85-92
19. Пташник-Середюк О. Концептуальні підходи до розуміння релігійної ідентичності // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Випуск 21. С. 71-77.
20. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Ломовика. К.: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
21. Релігійна свідомість [Електронний ресурс] / Б. Лобовик // Філософський енциклопедичний словник. Режим доступу: <http://slovoedia.org.ua/104/53408/1085066.html> [02.12.2021]
22. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: [монографія.] Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
23. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: [монографія.] К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
24. Релігійність [Електронний ресурс] / М. Бабій // Філософський енциклопедичний словник. Режим доступу: <http://slovoedia.org.ua/104/53408/1085073.html> [02.12.2021]
25. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М.: Медиум, 1995. 415 с.
26. Ровенчак О., Володько В. Проблеми трансформації ідентичностей у контексті міжнародної міграції // *Studia methodologica*. 2009. Вип. 26. С. 31-45.
27. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. К., 1975. 775 с.
28. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність [Електронний ресурс]. К.: Основи, 1994. 224 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [28.10.2021]
29. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.
30. Филипович Л. Релігійна ідентичність українців діаспори в контексті їхнього повсякденного життя // Релігія та соціум. 2013. № 3-4. С. 311-319.

31. Филипович Л. Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми // Українське релігієзнавство. 2016. № 80. С. 47-52.

32. Філософія: терміни, поняття. Навчальний енциклопедичний словник / ред. В. Л. Петрушенко. Львів: Новий Світ-2000, 2020. 492 с.

33. Шевченко В. Релігійна ідентичність і провідні тенденції церковно-релігійного розвитку в сучасній Україні // Релігійна свобода. 2008. № 13. С. 32-38

34. Шевченко Т. Сутність релігійної ідентичності, її складові і конструювання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.readcube.com/articles/10.32420%2F2015.74-75.568> [03.12.2021]

35. Шюц А. Структура повсякденного мислення [Електронний ресурс] // Социологические исследования. 1988. № 2. Режим доступу: <https://ktru.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/02/AShyuts-struktura.pdf> [07.12.2021]

36. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.

37. Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. М. Медиум, 1996. 506 с.

38. Яковець Л.М. Релігійна ідентичність як умова націєствердження в транзитному суспільстві // Софія. 2016. № 1. С. 56-59

39. Якуніна К. Релігійність як форма буття релігії // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». 2009. С. 268-276

40. Ammerman N. T. Religious Identity and Religious Institutions // Handbook of the Sociology of Religion / edited by Michele Dillon. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. pp. 207-224

41. Bailey E. The Implicit Religion of Contemporary Society: An Orientation and Plea for its Study // Religion. 1983. № 13. pp. 69-83

42. Balch R. Looking Behind the Scenes in a Religious Cult: Implications for the Study of Conversion // Sociological Analysis. 1980. № 41. pp. 137-143.

43. Bartkowski J. Remaking the Godly Marriage: Gender Negotiation in Evangelical Families. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2001.

44. Batson C. D., Schoenrade P. A., Ventis W. L. Religion and the Individual. New York: Oxford University Press, 1993.

45. Berger P. L. Modern Identity: Crisis and Continuity // The Cultural Drama: Modern Identities and Social Ferment / edited by Wilton S. Dillon. Washington: Smithsonian Institution Press, 1974. pp. 159–181.

46. Berzonsky M. D. Self-Identity: The Relationship between Process and Content // Journal of Research in Personality. 1994. № 28. pp. 453–460.

47. Brambilla M., Manzi C., Regalia C., Becker M., Vignoles V.L. Is religious identity a social identity? Self categorization of religious self in six countries // Psicologia sociale. 2016. № 2. pp. 189–198.

48. Bromley D. G. Falling from the New Faiths: Toward an Integrated Model of Religious Affiliation/Disaffiliation // Leaving Religion and Religious Life / edited by Mordechai Bar-Lev and William Shaffir. 1997. pp 31–60.

49. Bromley D. G. Unraveling Religious Disaffiliation: The Meaning and Significance of Falling from the Faith // Counseling and Values. 1991. № 36. pp. 164–185.

50. Chong K. H. What It Means to be a Christian: The Role of Religion in the Construction of Ethnic Identity and Boundary among Second-Generation Korean Americans // Sociology of Religion. 1998. № 59. pp. 259–286.

51. Dashefsky A. And the Search Goes On: The Meaning of Religio-Ethnic Identity and Identification // Sociological Analysis. 1972. № 33. pp. 239–245.

52. Dillon M. Catholic Identity: Balancing Reason, Faith, and Power. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

53. Dufour L. R. Sifting through Tradition: The Creation of Jewish Feminist Identities // Journal for the Scientific Study of Religion. 2000. № 39. pp. 90–106.

54. Ecklund E. H. Different Identity Accounts for Catholic Women // Review of Religious Research. 2005. № 47. pp. 135–149.

55. Gallagher S. Evangelical Identity and Gendered Family Life. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2003.

56. Greil A., Davidman L. Religion and identity [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.researchgate.net/publication/292826150> [01.11.2021]

57. Hammond Ph. E. Religion and the Persistence of Identity // Journal for the Scientific Study of Religion. 1988. № 27. pp. 1–11.

58. Harrison S. Religion and Identity // *Oppong American International Journal of Contemporary Research*. 2013. Vol. 3 No. 6. pp. 10-16.

59. Isaacs H. R. *Idols of the Tribe: Group Identity and Political Change*. New York: Harper Colophon, 1975.

60. Luckmann Th. *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan, 1967.

61. MacLean A. M., Walker L. J., Matsuba M. K. Transcendence and the Moral Self: Identity Integration, Religion, and Moral Life // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 2004. № 43. pp. 429-437.

62. Peek L. *Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity* // *Sociology of Religion*. 2005. № 66. pp. 252-242.

63. Peña M., Freehill L. M. *Latina Religious Practice: Analyzing Cultural Dimensions in Measures of Religiosity* // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1998. № 37. pp. 12-31.

64. Rothbaum S. *Between Two Worlds: Issues of Separation and Identity after Leaving a Religious Community* // *Falling from the Faith* / edited by David G. Bromley. Newbury Park: Sage, 1988. pp. 205-228.

65. Seul J. R. «Ours Is the Way of God»: Religion, Identity, and Intergroup Conflict // *Journal of Peace Research*. 1999. № 36. pp. 553-569.

66. Swatos W. *Beyond Denominationalism* // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1981. № 20. pp. 217-227.

67. Warner R. S., Wittner J. G. *Gatherings in the Diaspora: Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple University Press, 1998.

68. Watson P. J., Morris R. J., Hood R. W. Jr., Milliron J. T., Stutz N. L. *Quest and Identity within a Religious Ideological Surround* // *Journal of Psychology and Theology*. 1992. № 20. pp. 376-388.

69. Watson P. J., Morris R. J., Hood R. W. Jr., Milliron J. T., Stutz N. L. *Religious Orientation, Identity, and the Quest for Meaning in Ethics within an Ideological Surround* // *International Journal for the Psychology of Religion*. 1998. № 8. pp. 149-164.

70. Wright S. A. *Leaving New Religious Movements: Issues, Theory, and Research* // *Falling from the Faith* / edited by David G. Bromley. Newbury Park: Sage, 1988. pp. 106-121.

71. Wuthnow R., Marty M., Gleason P., Moore D. D. *Sources of Personal Identity: Religion, Ethnicity, and the American Cultural Situation* // *Religion and American Culture*. 1992. № 2. pp. 1-22.